ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

INGLIZ VA O‘ZBEK BADIIY NUTQIDA PARENTEZ BIRLIKLARNING STRUKTURAL-SEMANTIK VA SINTAKTIK-STILISTIK STRUKTURASI

Mutalibov Zuxriddin Goibnazar o'g'li
Business and Science University,
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek badiiy adabiyoti hamda esse janrida faol qo‘llaniladigan parentez (kiritma) birliklarning struktural-semantik va sintaktik-stilistik xususiyatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida S. Moem, O. Xaksli kabi ingliz adiblari hamda Abdulla Qodiriy, O‘tkir Hoshimov kabi o‘zbek yozuvchilari asarlaridan olingan misollar asosida kiritmalarning matndagi funksional va kategorial xususiyatlari, ularning gap bo‘laklari bilan aloqalanish konversiyalari va pragmatik xarakteristikalari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: parenteza, kiritma konstruksiya, subyektiv-modal, deliberatsiya, havola, ekzemplifikatsiya, poliparenteza, kiritmali konvergentlar, introduktiv aloqa.

KIRISH

Dunyo tilshunosligida matn sintaksisi va pragmalingvistika yo‘nalishlarining jadal rivojlanishi, badiiy nutq tarkibidagi ekspressiv va modallik keltirib chiqaruvchi maxsus konstruksiyalarni chuqur o‘rganishni taqozo etmoqda. Shunday o‘ziga xos lisoniy-nutqiy hodisalardan biri parentezadir. Parenteza (kiritma) birliklar gap yoki matn tarkibiga yo‘l-yo‘lakay qo‘shimcha fakt, izoh, aniqlashtirish yoki so‘zlovchining subyektiv-modal munosabatini olib kiruvchi mukammal sintaktik kategoriya hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini rivojlantirish hamda xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirishga oid davlat miqyosidagi konseptual vazifalarni amalga oshirishda qiyosiy tilshunoslik yo‘nalishidagi bunday tadqiqotlar nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida parentez birliklarning ifoda va mazmun planini, ularning sintaktik-stilistik va kategorial tabiatini chog‘ishtirma aspektda yoritishdan iborat.

1. TILSHUNOSLIKDA KIRITMA BIRLIKLARNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Kiritma va kirish konstruksiyalar tilshunos olimlar tomonidan turlicha talqin qilib kelingan. O‘zbek tilshunosligida professor A.Hojiyev o‘zining “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”da kiritma so‘z va tuzilmalarni gap bo‘laklari bilan formal-grammatik bog‘lanmagan, asosiy fikrga qo‘shimcha fakt bayon qiluvchi, modal ma’no ifodalamaydigan va gap boshida kelmaydigan birliklar sifatida kirish so‘zlardan chegaralaydi. Kirish so‘zlar esa so‘zlovchining subyektiv munosabatini ifodalashi bilan farqlanadi.

Parenteza tushunchasini kengroq planda tadqiq etgan D.M.Jamoliddinova asosiy gap va parenteza o‘rtasidagi leksik-grammatik aloqani “introduktiv aloqa” deb ataydi va ularni ikki funksional tipga – subyektiv-modal (kirish) va obyektiv-izohlovchi (kiritma) tiplarga ajratadi. G‘.Abdurahmonov, N.Mahmudov va A.Nurmonovlar esa kirish va kiritmalarni sodda gapni murakkablashtiruvchi vositalar sifatida baholashgan.

G‘arb tilshunosligida (O.Yespersen, R.Yakobson, S.Grinbaum, J.Emonds) ushbu ikki hodisa ko‘pincha yagona “parenthesis” atamasi ostida grammatik izolyatsiyaga ko‘ra birlashtiriladi. Bizning ishchi ta’rifimizga ko‘ra, kiritma – ma’lum qolipga solingan, kundalik muloqotda qo‘llaniluvchi leksik-frazeologik elementlardan tashkil topgan til hodisasi bo‘lsa, kirish nutqiy vaziyatga ko‘ra shakllanadigan nutq hodisasidir.

2. BADIIY ASARLARDA KIRITMALARNING STRUKTURAL-SEMANTIK TASNIFI

Ingliz va o‘zbek badiiy adabiyoti (roman va esselar) materiallari asosida kiritmalarni strukturaviy jihatdan quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1-jadval: Parentez birliklarning strukturaviy turlari va ularning tillardagi ifodasi

Turi	Ingliz tilidagi ifodasi	O‘zbek tilidagi ekvivalenti
Bir so‘zli kiritmalar	however, indeed, perhaps, fortunately, unfortunately, evidently	albatta, darhaqiqat, ehtimol, afsuski, chamasi, aftidan
So‘z birikmali kiritmalar	of course, after all, for instance, on the other hand, to tell the truth	to‘g‘risini aytganda, ochig‘i, so‘zning qisqasi, muallifning fikricha
Gap ko‘rinishidagi kiritmalar	I think, I suppose, it is said, as we know, he remembered	buni keyinroq angladim, menimcha, negadir menga shunday tuyuldi
Ergash gapli kiritmalar	although, since, when, which, without bog‘lovchili tuzilmalar	garchi ... bo‘lsa-da, qachonki ... o‘shanda kabi qo‘shimcha izohlar

Badiiy matnda parentezalar gapning deyarli barcha sintaktik bo‘laklari bilan introduktiv aloqaga kirishadi. Masalan, ega bilan bog‘liq kiritmalar ingliz tilida qavs yoki tire yordamida beriladi:

“...though Jasper Gibbons’s birthplace (Walsall) was well known” (W.S.Maugham).

O‘zbek romanlarida ham ushbu holat analogik xarakterga ega:

“Otabek, albatta, bu ishning oqibatini oldindan sezgan edi” (A.Qodiriy).

3. KIRITMALARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK KATEGORIYALARI VA STILISTIK VAZIFALARI

Kiritma birliklar kontekstda shunchaki mexanik qo‘shimcha bo‘lmay, matnning pragmatik mazmunini boyituvchi kategorial xususiyatlarga ega:

- **Havola (Reference) kategoriyasi:** Kitobxonni muallifga, manbaga yoki qahramonning ichki nutqiga yo‘naltiradi. Masalan: “It was here, thought Denis, here, that Anne had fallen...” (O.Huxley); “Genuineness, as I have said, always triumphs in the long run.” (O.Huxley).
- **Deliberatsiya (Mulohaza/Gumon) kategoriyasi:** So‘zlovchining voqelikka shubha, gumon yoki subyektiv bahosini beradi (perhaps, no doubt, it seems). Masalan: “It was life that perhaps formed queer characters.” (W.S.Maugham); O‘zbek tilida: U bu qarorni qabul qildi – ehtimol, o‘zi ham to‘liq anglamagan holda.
- **Ekzemplifikatsiya (Misol keltirish) kategoriyasi:** Fikrni konkretlashtiradi (for example, for instance). Badiiy uslubda bu kiritmalar ko‘p funksiyali bo‘lib, ko‘pincha estetik bahoga ham qo‘shilib ketadi.
- **Aniqlashtirish kategoriyasi:** Qo‘shimcha tasviriylik va detalizatsiyani ta’minlaydi. Masalan: “I hung my hat and my coat (it was very long and tight at the waist, with a velvet collar and velvet cuffs; very smart) on a peg...” (W.S.Maugham).

Sintaktik-Stilistik Yangilik: Poliparenteza va Kiritmali Konvergentlar

Tadqiqot jarayonida ingliz badiiy nutqi uchun xos bo‘lgan va o‘zbek lisoniy tizimida o‘ziga xos ekvivalentlarga ega bo‘lgan quyidagi muhim uslubiy hodisalar aniqlandi:

- **Poliparenteza** – kiritmalarning takroran bir gap tarkibida turli o‘rinlarda ikki yoki undan ortiq marta qo‘llanilishi va parallel mantiqiy qatlamlar yaratishi.
- **Kiritmali konvergentlar** – gapda muayyan bir bo‘lak atrofida yoki ketma-ket uslubiy yuklama bilan uyushib kelgan parentezalar tizimi bo‘lib, u emotsional gradatsiyani kuchaytiradi.

Esse janrida parentezlarning hajmi erkin kompozitsiya talablaridan kelib chiqib yanada kengayadi va ba’zan yaxlit mikromatn (bir necha gap) ko‘rinishini oladi. O‘zbek esselarida ham (darhaqiqat, aftidan, buni inkor etib bo‘lmaydi) kabi birliklar muallif dialogni o‘quvchi bilan jonli saqlab turishi uchun xizmat qiladi.

XULOSA

1. Parenteza va kirish tushunchalari o‘zbek va ingliz tilshunosligida o‘zaro differensial belgilarga ega bo‘lib, badiiy matnni murakkablashtiruvchi va unga stilistik jilo beruvchi maxsus sintaktik kategoriya hisoblanadi.

2. Ingliz tilida parentez birliklar ko‘proq qavs () va vergul yordamida grafik ajratilsa, o‘zbek yozma nutqida tire – va vergul ustunlik qiladi. Bu farq har ikki tilning o‘ziga xos punktuatsion hamda tipologik tizimi bilan chambarchas bog‘liqdir.

3. Kiritmalar badiiy matnda havola, deliberatsiya, ekzemplifikatsiya va aniqlashtirish kategoriyalarini hosil qilib, personajlar psixologizmini chuqurlashtirish va muallif modalligini mukammal ko‘rsatishda beqiyos pragmatik imkoniyatlarga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
2. Jamoliddinova D.M. Badiiy nutqda parantez birliklarning semantik-grammatik va lingvopoetik xususiyatlari: Monografiya. – Toshkent, 2011.
3. Toshaliyev I. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida kiritma konstruksiyalar. – Toshkent: Fan, 1998.
4. Maugham W.S. Cakes and Ale: or the Skeleton in the Cupboard. – London: Heinemann, 1950.
5. Huxley A. Along the Road: Notes and Essays of a Tourist. – London: Chatto & Windus, 1948.